

Szabadsfalvi József

Bibó István helye a 20. századi magyar jogbölcseletben

Bibó István a 20. századi magyar politikai, történeti állambölcseleti és jogi gondolkodás kiemelkedő alakja. Jelen írás a bibói munkásság egy kevésbé ismert szeletének vázlatos bemutatásával tiszteleg az életmű előtt.¹

A legutóbbi időkig a Bibó-kutatások kétségkívül legmostoháiban kezelt területe volt Bibó jogfilozófiai (jogbölcseleti) munkásságának értékelése.² Ez a tény azért is rendkívül érdekes, hiszen Bibó pályakezdése - 1929-től, a szegedi jogi karra kerülésétől az 1940-es magántanári habilitációjáig, sőt, mint látni fogjuk, az azt követő néhány évig - a jogtudomány, azon belül is főleg a jogbölcselet, illetve a nemzetközi jog iránti érdeklődés jegyében telt el. Mindamellet pályaválasztását - visszaemlékezéséből tudjuk - családja némi értetlenséggel fogadta. Szűkebb környezete "elvárta" tőle, hogy valamilyen bölcsész szakot válasszon. Inkább történettudósnak szánták, mintsem jogásznak, jogtudósnak. Bibó a jövőjét illetően azonban igen határozott elképzeléssel bírt. A "politikacsinálás" iránti vágya pályaválasztását erőteljesen befolyásolta: "Én a magam pályájának útját... úgy képzeltem - nyilatkozta az 1970-es évek elején -, hogy először a körülöttem lévő lehetőségek igénybevételével igyekszem eljutni az egyetemi tanári pozícióig és megszerezni azt az aránylagos függetlenséget, amelyből kiindulva aztán már lehet közéletet és politikát is csinálni. Mert végső tekintetben mindig politikát szerettem volna én is csinálni..."³ A kitűzött cél eléréséhez okkal tűnt a legalkalmasabbnak a jogi pálya Bibó számára, hiszen egyrészt a jogtudomány mint "normatudomány" művelése lehetőséget teremtett a függetlenség jelképeként megjelenő egyetemi tanári poszt megszerzésére, másrészt a praktikus jogi tudás a gyakorlati politizálás számára nyújtott másként nehezen pótolható ismereteket.

A jogi kari stúdiumok közül figyelme igen hamar a jogbölcselet és a nemzetközi jog irányába orientálódott. Ebben nagy szerepet játszott két kiváló professzora Horváth Barna (jogfilozófia) és Buza László (nemzetközi jog), akiknek az előadásait hallgatta és szemináriumukban is több éven át dolgozott. Erről több - később nyomtatásban is megjelent - dolgozata árulkodik. Érdekes tény - későbbi érdeklődési irányát tekintve -, hogy a "politika" című tárgy, mely az alapvető politikaelméleti, állambölcseleti ismeretek átadását szolgálta, nem tartozott a legkedvesebb tárgyai közé. A Horváth által közvetített neokantiánus alapú, de sok tekintetben az angolszász-amerikai pragmatista jogi szemléletmód hatását is ötvöző jogelméleti-jogszociológiai szemléletmód, illetve professzora nyitottságából adódó széleskörű ismeretek (pl. közvélemény-kutatás fontosságának hirdetése, empirikus kutatások végzése, demokráciaelmélete, általános társadalomelméleti nézetei stb.) feltehetően kielégítették az ifjú Bibó

érdeklődését.⁴ Vagyis megtalálta az egyetemen azt a személyt, illetve stúdiumot (a nemzetközi jog mellett), mely az áhított cél elérésében segítségére lehetett. Minden bizonnyal Horváth személyes kisugárzásának is köszönhető, hogy szegedi professzorsága kezdetén (1929) az akkor induló jogász évfolyam legtehetségesebb tagjaiból, illetve az ahhoz csatlakozó egy-két felsőbbéves joghallgatóból életrehívta a később épp Bibó által "szegedi iskolá"-nak elnevezett szellemi-tudományos műhelyt.⁵ Érdeemes idézni Horváth 1944-1945 fordulóján keletkezett önéletrajzi írásából, melyben, mint legautentikusabb forrás maga szól az iskolához tartozó tanítványairól: "Büszke vagyok arra, hogy Vas Tibor, Bibó István és Szabó József a tanítványaim voltak. Imáron ők maguk is tudósok, és szilárd meggyőződésem, hogy jobban nem is választhattam volna."⁶; illetve egy más helyen: "...legkedvesebb kalandom a legjobb hallgatók kiválasztása és nevelése volt. Három rendkívüli tehetségű tanítványom volt: Vas Tibor, Bibó István és Szabó József. Újra és újra megtárgyaltuk problémáikat. Figyelemre méltó monográfiákat publikáltak."⁷ De még visszatérve az egyetemi évekhez mindenképpen említésre méltó, hogy, Bibó ekkoriban minden energiáját az "akadémikus" tudomány(ok) művelésének rendelte alá. Olyan ismeretek elsajátításával és továbbgondolásával töltötte idejét, melynek a politikához való kapcsolata igencsak közvetett. Ha mégis valamilyen kapcsolatot kívánunk fölfedezni, akkor későbbi általános társadalomfilozófiai paradigmáinak előzményeit fedezhetjük föl ekkori írásaiban.⁸ Ha Bibó jogfilozófiai munkásságát kívánjuk értékelni, néhány gondolat erejéig szólni kell a korabeli meghatározó jogbölcseleti irányzatokról, amelyek vonzásában az életmű kevésbé ismert produktumai születtek meg. A századfordulót követően az európai jogelméleti gondolkodásban új elméleti törekvések megjelenésének lehetünk tanúi (neokantiánizmus, újhegeliánizmus, szabadjogi iskola, neoskolasztikus természetjog, skandináv jogi realizmus stb.), mely irányzatok szakítani próbáltak a 19. századi pozitivistá jogfelfogással. A kontinensen a legmeghatározóbb szemléletmóddá a neokantiánus iskola vált, mely virágkorát épp akkor élte, amikor Bibó szellemi eszmélése zajlott, illetve jogbölcseleti tanulmányait folytatta. A két világháború között ezt az irányzatot olyan személyek képviselték, mint Rudolf Stammler, Hans Kelsen, Gustav Radbruch, Alfred Verdross a magyarok közül Somló Bódog, Moór Gyula, Horváth Barna. Csupán az érdekesség kedvéért érdemel említést, hogy Bibó születésének idejére tehető Magyarországon a szociológiai pozitivizmussal való szakítás és a neokantiánus szemléletmód megjelenése, mely Somló jogfilozófiai fordulatával vette kezdetét, illetve ugyanekkor (1911-ben) jelent meg a Somló-tanítvány Moór Gyulának - a neokantiánus jogbölcselet alapító atyja - Rudolf Stammler "helyes jogról szóló taná"-t bemutató hosszabb lélegzetű tanulmánya.

Bibó és hazai kortársai számára a világ legtermészetesebb dolga volt, hogy pályafutásuk kezdetén a neokantiánus gondolkörben mozogtak otthonosan, szemléletmódjukra, fogalomhasználatukra a 20. század e meghatározó irányzata nyomta rá bélyegét. Bibó kötődését az újkanti paradigmákhoz, jól példázza az a néhány gondolat, amit a filozófia és jogbölcselet kapcsolatáról 1943-ban egy jogfilozófiai vitaülésen mondott: "... a jogfilozófia vonatkozásában az ismerettárgy problematikus volta s a valóságunk

és értéknek mögötte álló éles ellentéte tulajdonképpen nem a filozófia oldaláról került be a jog világába és a jogfilozófia perspektívájába, hanem először konkrét jogesetek sokaságában konkrét valóságok és konkrét értékek összeütközéseinek élményei töltötték el a közösség tagjait a valóság és érték radikális ellentétének érzésével..."⁹

A neokantiánus jogfilozófia a maga számtalan vonulatával a legkülönbözőbb jogbölcséleti konklúziók levonására alkalmas. Az újkantiánus filozófia ismeretelméleti agnoszticizmusa, módszertani dualizmusa, értékrelativizmusa tette lehetővé az egy forrásból táplálkozó filozófiai rendszerek sokféleségének kialakulását, illetve az erre alapozó jogbölcséleti felfogások sokszínűségét. Az sem véletlen, hogy épp ezen irányzathoz tartozók kritizálták leginkább egymás elméletét. Bibó sem volt e téren kivétel, nemcsak Hans Kelsent opponálta, hanem az általa oly nagyra értékelt Horváth Barna elméletének ellentmondásait is szóvá tette. Mindamellet az eltérő vélemények egymásmellettségének, egymással való konkurálásának volt a híve. Magántanári próba-előadásában erről így vélekedik: "semmilyen jogi kérdésben nem lehet egy bizonyos jogi meggyőződés igazságát kimutatni", vagyis sem a "logikai pozitivizmus" (neokantiánus jogfilozófia), sem a "szociológiai pozitivizmus" nem ad kielégítő választ a jogelmélet fő kérdéseire. Az elmélettörténeti áttekintés alapján mégis arra a megállapításra jut, hogy "a jogelmélet fejlődése felmutat olyan erőket, melyek ezt a tudományt túljuttatják a természetlen spekulációkból és felületes általánosításból eredő álproblémákra, s a jogelmélet, miközben ezeket a kérdéseket megoldja, egyben a rendszeresebb és valóságához hívebb jogismeret felé is halad."¹⁰

Bibó maga is megkísérelt saját jogfilozófiai rendszert kidolgozni. A magára valamit is adó jogfilozófus ez idő tájt a "jog mibenlété"-nek kérdésére önálló teória fölállításával válaszolt. Bibó esetében csupán a fiatal kor meglepő egy kissé, egyébként ugyanígy cselekedtek a legkiválóbb magyar jogbölcselők, Somló, Moór, Horváth is, hogy csak a legkézenfekvőbb példákat említsük. Bibó huszonnégy éves, amikor 1935-ben nyomtatásban is megjelent a Kényszer, jog, szabadság című könyve, melyben életkorát meghazudtoló alapossággal és mértéktartással fogott hozzá az "elmélet" megfogalmazásához.¹¹

A neokantiánusoknál megszokott filozófiai megalapozottságú monográfia a kényszert, a szabadságot és a jogot egymással szorosan összefüggő jelenségként mutatja be. A jog szempontjából két alapvető szubjektív (kényszer-, illetve szabadság) "élmény"-ről beszél, melyeket a jog neve alatt összefoglalt jelenségcsoporton belül kell keresnünk: "...minden jogi magatartás vagy kényszerített magatartás, vagy szabad magatartás, minden jogi szabály vagy kényszeríti cselekvőségünket, vagy vele egyirányban fejti ki hatását."¹² Bibó szerint a jog tapasztalati anyagában a kényszer- és szabadságelemek bizonyos egyensúlya figyelhető meg. A több évszázados jogelméleti kényszervita legfontosabb megállapításait ismertetve megállapítja, hogy a jog lényegét a fizikai vagy lelki kényszerben, a szankcióban kell keresni. A jogi szankcióra, más társadalmi normák által gyakorolt kényszerrel szemben, nagyobb fokú kiszámíthatóság, bizonyosság, illetve előfeltételeiben szabályozottság, határozott körülírtság jellemző. A jogi szankció a többi társadalmi szabály szankcióitól az "objektivitás fokában" külön-

bözik. Vagyis a jogi szankció testesíti meg a "legobjektivebb kényszert". Mesterére - Horváthra - utalva megállapítja: "Az egymásból folyó jogkövetkezmények: szankciók a jog számos területén hatalmas eljárási rendszerekben, perrendtartásokban épültek ki, melyek a kényszer tartalmi (materiális) objektíválódásának legnagyobbvonalúbb megjelenései."¹³

A jog és a szabadság kapcsolatának tárgyalásakor Kant ismert gondolatát idézi - "a jog azon feltételek összessége, melyek alatt az egyik ember önkénye a másik önkényével a szabadság általános törvénye szerint megállhat" -, mely markánsan kifejezi a jog szabadság-funkcióját. A jogfilozófiának már csak azért is a szabadság kérdésével kell foglalkozni, mert a jog kényszerétől szabadon hagyott cselekvési területek ("magánügyek") az objektív szabadság birodalmába tartoznak. Bibó különös figyelmet szentel a polgári szabadságjogoknak (tulajdonjog, gyülekezési szabadság stb.), ahol a jog kényszerétől való objektív mentességet maga a jog állapítja meg: "A polgári szabadságjogok képezik a jogban megvalósult objektív egyéni szabadság legmagasabbrendű materiális objektívációit..."¹⁴ Kétségtelen, hogy "ha a jog a legobjektivebb kényszer, akkor az általa szabadon hagyott terület a legobjektivebb szabadság."¹⁵ Bibó a neokantiánus jogkoncepciók tükrében mutatja be a jog világában érvényesülő kényszer-és szabadság egymáshoz való viszonyát, kölcsönös összefüggését. A jog lényegét meghatározó bibói fogalom szerint: "A jogra... jellemző, hogy egyidejűleg gyakorolja a legobjektivebb kényszert és valósítja meg a legobjektivebb szabadságot."¹⁶ A jognak ez a kétarcúsága nem új keletű dolog a jogelméleti gondolkodásban, de gyakorta találkozni valamelyik oldalt túlhangsúlyozó felfogással. Véleménye szerint "az objektívációnak ez a kettős feszültsége adja meg a jog igazi erejét az összes többi társadalmi szabályok felett."¹⁷ Jó neokantiánus módjára tételének igazolásául részletesen bemutatja a kényszer és szabadság változó viszonyát az egyéb társadalmi (erkölcs, hatalmi parancs, szokás és konvenció) normatípusokban, ezzel is igazolva a jog "differentia specificá"-ját.

Későbbi jogelméleti tárgyú dolgozataiban a jogbölcseleti kérdések egyes részkérdéseinek alapos elemzését végezte el.¹⁸ Természetesen nem véletlen, hogy mindezt a reveláció erejével ható nagy elmélet - a Kelsen-féle jogtan - alapos kritikájaként fogalmazta meg. Itt érdemes utalni arra a tényre, hogy 1935-1937 között - a szerző engedélyével - Bibó fordította le Kelsen korszakos művét a Tiszta jogtant magyarra.¹⁹

A továbbiakban szólni kell Bibó szakmai-egyetemi karrierjéről, mely mint látni fogjuk szintén a jogbölcselet műveléséhez kötődik. Az áhított egyetemi tanársághoz vezető út legfontosabb állomása a folyamatos publikálás mellett a magántanári habilitációs eljárás sikeres lefolytatása volt. Erre - Bibó huszonkilenc éves korában - 1940 tavaszán alma matere falai között Szegeden került sor.²⁰ Az eljárást "kérvényező személyi minőségére" vonatkozó vélemény (ahogy ezt akkoriban hivatalosan nevezték) elkészítésére - a benyújtott publikációs jegyzék alapján - két egykori kedves professzorát, Horváth Barnát és Búza Lászlót kérte föl a kari tanács. Bibó szakirodalmi munkásságát értékelő jelentésekből érdemes hosszabban is idézni a jogfilozófus Horváth szakavatott véleményét, melynek megállapításai minden kritikai észrevétel mellett is

igen kedvező képet festenek az egykori tanítványról: "Mindezek alapján a következőkben rajzolhatom meg a folyamodó tudományos egyéniségét és irodalmi működésének képét. Nagyobb monográfiájával [Kényszer, jog, szabadság - Sz. J.] kétségen felül bebizonyította, hogy széles irodalmi apparátust célszerűen felhasználni és áttekinteni képes, ha ez a felhasználás és áttekintés inkább a folytonos hivatkozásokra, mint saját nézeteinek más irányokkal szemben való kritikai kibontakozására vonatkozik is. Az ismertetett tanulmányaiban általában véve finom elmeél és a gondolkodásnak bizonyos leleménye és termékenysége nyilatkozik meg. Különösen éles logikával van megírva a jogi tévedhetetlenségről szóló francia dolgozata. Ennek túlnyomóan kritikai jellege arra is figyelmeztet, hogy a folyamodó, aki ebben a kritikai tanulmányban igen előnyösen mutatkozik be, talán a kutatóknak abba a népes osztályába tartozik, akik erősebbek a bírálatban, mint az építő gondolkodásban. Mindazonáltal nem mondhatom, hogy önálló megoldásaiban ne lenne lelemény és sokszor finom és termékeny invenció. Kiváló bíráló érzéke az apró ismertetéseiben is megnyilvánul. A folyamodó elméleti beállítottságát tekintve, hajlik az empirizmusra, az irracionizmusra, intuicionista társadalomszemléletre, amelyet azonban erős kritizizmussal kíván ellenőrizni... Mindent összevetve, a folyamodó eddigi munkássága a legszebb remények-re jogosít."²¹

Magántanári próbaelőadására (1940 nyarán) A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma címmel került sor, melyben a századfordulótól kezdve áttekintette a főbb jogelméleti irányzatokat, illetve a jövőt illetően óvatos prognózist is megfogalmazott, miszerint a természetjog újjászületése kihívást fog jelenteni a jogbölcséleti gondolkodás számára. A magántanári oklevél kiadására 1940. július 16-án került sor. A "Decretum habilitationis" megfogalmazása szerint Bibó Istvánt "jogbölcsélet" tárgykörből képesítették egyetemi magántanárrá.²² Az akkori szokásoknak megfelelően - a még egyetemi tanárnak ki nem nevezett, de arra aspiráló habilitált - kötelességének érezte, hogy magántanári előadásokat hirdessen meg, főképpen jogbölcséleti témákban. Erre 1941 és 1944 között több alkalommal is sor került Kolozsvárott, ahová időközben a kar visszatelepült. Szintén a jogbölcsülethez való kötődésének fontos epizódja, hogy még 1946 tavaszán a szegedi jogi kar újjászervezésekor neve - Horváth javaslatára - felmerült a jogbölcséleti tanszék betöltésénél, de maga az ötletgazda nem sokkal később a politika tanszék betöltésére terjesztette elő egykori tanítványát, melyet mint tudjuk el is foglalt.²³ Hogy Bibó tudományos működését az akadémiai berkekben még ez idő szerint is a jogfilozófiához kapcsolták mi sem bizonyítja jobban, mint a tudományos karrierjének csúcsát jelentő akadémiai levelező taggá választás indoklása. 1946 nyarán - harmincöt évesen - a Magyar Tudományos Akadémia "a jogbölcsélet terén kifejtett tudományos munkásságá"-ra hivatkozva választotta tagjai sorába. Ez is tanúsítja, hogy a tudományos közélet ekkor még jogfilozófusként tartotta számon. Érdemes idézni Bibó egykori - kritikai észrevételeket is tartalmazó - értékeléséből, mely kitér a "szegedi iskola" jelentőségére és közvetve saját jogbölcséleti munkásságának megítélésére. E gondolatait - egykori évfolyamtársa - Vas Tibor magántanári habilitációs kérelmének véleményezésekor 1947-ben fogalmazta meg: "A magyar jog-

elméletben a századforduló óta egészen a legújabb időkig a jogelmélet újkanti, vagyis fogalomelemző ismeretkritikai módszere az uralkodó. Ez tölti ki Somló életművének második felét, mely a 'Juristische Grundlehre' című nagy művében kapta meg az összefoglalását, ez tölti ki Moór Gyulának úgyszólván egész élete művét és Horváth Barna munkásságának kezdetét, s ha az irányzat nem is, de a problémák felvetésében erősen befolyásolja Horváth Barna későbbi értebb műveit, jogszociológiáját és jogelméleti vázlatát, valamint Horváth Barna szegedi iskoláját, közöttük e sorok íróját, valamint Szabó Józsefet s magát Vas Tibort is. Az újkanti jogelméleti iskola jelentőségét abban szokták megpillantani, hogy a hitelét veszített természetjog és a merőben tényleírásra szorítókozó pozitivizmus között újból felfedezte a jogelmélet tudományának lehetőségét egy olyan diszciplína művelésében, mely a tapasztalati joganyag általános jogismereti és formai előfeltevéseivel foglalkozik. Nem lehet elvitatni, hogy az ilyen módon felfogott jogelméleti kutatásnak voltak olyan eredményei, melyek termékenyítőleg hatottak... Mindezek azonban nem változtatnak azon, hogy az egész újkanti iskola végeredményben a jogelmélet számára tévútnak bizonyult s elsősorban azoknak a kezén és azoknak a számára vált valamennyire termékenyítővé, akik túljutottak rajta; gondolok mindenekelőtt Horváth Barna jogszociológiájára." Bibó szerint – bár csupán explicit módon kifejezve – Horváthnak és iskolájának köszönhetően tört meg a neokantiánizmus egyeduralma, mely "elzárta a magyar jogelmélet fejlődésének és megtermékenyülésének az útját a szociológiai irányban elmélyülő modern francia, angol és amerikai jogelméleti gondolkodástól."²⁴

Bibó jogbölcseleti munkásságának általános értékelése kapcsán elmondható, hogy a "szegedi iskola" és alapítója legfőbb érdeme, hogy az 1930-1940-es években megpróbált új utakat találni, túllépni a klasszikus neokantiánus paradigmákon és ennek révén ismételten bekapcsolódni a jogbölcseleti gondolkodás legújabb nemzetközi áramlataiba. A Horváth-tanítványok személyében olyan új generáció jelent meg, akik számára – az osztrák-német jogtudomány eredményeiben való tájékozottság mellett az angol-amerikai, francia stb. szakirodalom egyidejű, naprakész ismerete révén, illetve az elődök külföldi szakmai-baráti kapcsolatait más irányokba is továbbépítve – lehetőség nyílt, hogy a magyar jogbölcseletet alkalmassá tegyék a második világháborút követő modern kor kihívásainak. A közismert közép-kelet-európai politikai-társadalmi történések a magyar jogbölcseleti gondolkodás számára más "kihívást" fogalmaztak meg. A Magyarországon 1948-49-ben bekövetkezett fordulat nem csupán a háború utáni politikai, gazdasági, kulturális föllendülést, a társadalmi modernizáció lehetőségét akadályozta meg és a perspektivikusan nyugat-európai fejlődési modell megvalósításától szakította el hazánkat, hanem – tisztelet a kivételnek – négy évtizedes kitérőt eredményezett a magyar jogfilozófia fejlődésében.

Bibó jogfilozófusi szárnypróbálgatását tekintve joggal állapíthatjuk meg, hogy kevés fiatal jogász, tudósjelölt pályakezdése volt ennyire egyértelműen sikeres. Tehetsége, szorgalma, kitartása nemzetközileg is jelentős tudományos karrier ígéretével kecsegtette. Korai írásai arra predesztinálták, hogy a magyar jogtudomány, ezen belül is főleg a jogbölcselet, de a nemzetközi jog művelésének kiemelkedő alakjává váljon.

Az ismert történések azonban nem tették lehetővé az óhajtott cél elérését. Sajnálatos, hogy a magyar és európai jogfilozófus tudósközösségnek csupán nagy ígérete maradt. Jogfilozófiai érdeklődésére azonban a belső száműzetés éveiben is büszkén utalt. Egy 1974-ben kelt tudományos önéletrajzában elsőként említi meg a jogelmélet (jogbölcselet) - a nemzetközi jog, az államelmélet, a közigazgatástan és a politikai történelem mellett -, mint tudományos vizsgálódási körébe tartozó tudományágat.²⁵ Ebből is kitűnik, hogy sohasem maradt hűtlen elsőként választott tudományszakához.

Jegyzetek

1 Bibó István születésének 90-ik évfordulója alkalmából a "Bibó István szellemi műhely - Alapítvány az emberi méltóságért" szervezésében Budapesten tartott tudományos konferencián 2001. október 11-én elhangzott előadás szerkesztett szövege. Az írás először a Debreceni Szemlében jelent meg.

2 A vonatkozó irodalomból lásd: Zsidai Ágnes: Bibó István a jogfilozófus (Horváth Barna és Bibó István szellemi közössége), in: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A hatalom humanizációja. Tanulmány Kiadó, 1993, 91-108. o. ; H. Szilágyi István: Etika, jog, politika. Bibó István (1911-1979), in: Portrévázlatok a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetéből. Bibor Kiadó, 1995, 267-310. o.; Szabadfalvi József: "Coactus tamen volui!" Bibó István jogbölcseleti munkássága, in: Szabadfalvi József: Jogbölcseleti hagyományok. Multiplex Media – Debrecen University Press, 1999, 167-181. o.

3 Huszár Tibor: Bibó István. Beszélgetések, politikai-életrajzi dokumentumok. Magyar Krónika, Kolonel Lap- és Könyvkiadó Rt., 1989, 30. o.

4 Vö. Zsidai Ágnes: Bibó István, a jogfilozófus... 91-108. o., illetve Zsidai Ágnes: A Tiszta Jogszociológia. Horváth Barna jogbölcselet (1994) című kandidátusi értekezésében két hosszabb exkurzus erejéig elemzi Bibó István, mint Horváth-tanítvány, jogfilozófiai felfogását.

5 Szabadfalvi József: Bibó István és a szegedi iskola, in: Dénes Iván Zoltán (szerk.): A szabadság kis körei. Tanulmányok Bibó István életművéről. Osiris Kiadó, 1999, 125-152. o.

6 Horváth Barna: Forradalom és alkotmány. Önéletrajz 1944-45-től. (ford.: Nagy Endre), ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, 1993, 51. o.

7 Uo. 78. o.

8 Vö. Lengyel András: Egy szabadságideológia megformálódása. A fiatal Bibó értékelvei = Jelenkor, XXXIII. évf. (1990) 2. sz. 147-157. o.

9 Bibó István hozzászólása Moór Gyula: "Jogfilozófia" c. előadásához = Athenaeum, XXIX. köt. (1943) 2. sz. 169. o

10 A jogelmélet fő kérdései tegnap és ma. (Bibó István magántanári próbaelőadása, 1940.

- június 13.) Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár Kézirattára Ms 5116/10. (Sajtó alá rendezte és közölte: Ruszoly József = Jogtudományi Közlöny, XLVII. évf. (1992) 3-4. sz. 94. o.)
- 11 Bibó István: Kényszer, jog, szabadság. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., 1935, VIII + 151 o. (Acta Litterarum ac Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Franciscus-Josephinae. Sectio: Juridico-Politica. Tom. VIII.)
- 12 Uo. 63. o.
- 13 Uo. 81-82. o.
- 14 Uo. 98. o.
- 15 Uo. 99. o.
- 16 Uo. 105. o.
- 17 Uo. 107. o.
- 18 Bibó István: Le dogme du "bellum justum" et la theorie de l'infailibilité juridique. Essai critique sur la théorie pure du droit = Revue Internationale de la Theorie du Droit, vol. 10 (1936) no. 1. 14-27. o. (Magyarul: "A bellum justum" dogmája és a jogi tévedhetetlenség teóriájának kritikai esszéje. /ford.: Mold Attila és Zombor Ferenc/ Bibó István Olvasóköri Füzetek, 3. füzet. Bolyai Kollégium, Miskolc, 1993.); Rechtskraft, rechtliche Unfehlbarkeit, Souveränität. Zeitschrift für öffentliches Recht, Bd. XVII. (1937) H. 5. 623-638. o.
- 19 Hans Kelsen: Tiszta jogtan. (ford.: Bibó István), ELTE Bibó István Szakkollégium, 1988.
- 20 A habilitációs eljárás története Ruszoly József kutatásának eredményeképp vált ismertté. Lásd erről Ruszoly József: Bibó István a szegedi jogi karon = Jogtudományi Közlöny, XLVII. évf. (1992) 3-4. sz. 95-101. o.
- 21 Dr. Horváth Barna ny. r. tanár véleményes jelentése dr. Bibó István bírósági titkár úrnak a jogbölcseletről egyetemi magántanárrá képesítése végett bemutatott dolgozatairól = Jogtudományi Közlöny, XLVII. évf. (1992) 3-4. sz. 108. o. (A dokumentumot Ruszoly József: Bibó István a szegedi jogi karon című tanulmányának mellékleteként olvashatjuk.)
- 22 Bibó István számára kiállított magántanári oklevél, in: Huszár Tibor: Bibó István... i.m. 330. o.
- 23 Dr. Horváth Barna egyetemi tanár felterjesztése a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez Bibó István nyilvános rendes egyetemi tanárrá kinevezéséhez, in: Huszár Tibor: Bibó István... i.m. 332-340. o.
- 24 Dr. Bibó István egyetemi ny. r. tanár véleményes jelentése a Szegedi Tudományegyetem Jog- és Államtudományi Karához magántanári képesítése iránt folyamadó dr. Vas Tibor tudományos munkásságáról. (1947) MTAK Kézirattár Ms 5905/50-51.
- 25 Bibó István 1974 szeptemberében kelt tudományos önéletrajza, in: Huszár Tibor: Bibó István... i.m. 355-356. o.